

ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA SAMARQAND VILOYATIDA OILA VA NIKOH MASALALARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI HAQIDA

Axmedova Zarnigor Farxodovna

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti

Zarnigoraxmedova18@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida oila va nikoh munosabatlari va uning demografik jarayonlardagi o'rnini xususiyatlangan.

Kalit so'zlar: Samarqand, Turkiston, oila va nikoh, shariat va aholi.

Аннотация

В статье характеризуются семейно-брачные отношения и их роль в демографических процессах в Самаркандской области во второй половине XIX - начале XX века.

Ключевые слова: Самарканд, Туркестан, брак, шариат и население.

Abstract

The article characterizes family and marriage relations and their role in demographic processes in the Samarkand region in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century.

Keywords: Samarkand, Turkestan, oil and marriage, population.

KIRISH

Tarixdan ma'lumki, oila va nikoh munosabatlari o'zbek xalqi milliy qadriyatlarining ajralmas bir qismi, milliy madaniyatning asosiy mezonlaridan biri o'laroq rivojlanib, taraqqiy etib kelgan. Oila jamiyatning asosini tashkil etuvchi birlik, insonlarning tafakkurida odob va axloq, berilgan so'zga sadoqat, mehmondo'stlik, do'stlikni qadrlash, ta'lim-tarbiya rivojida muhim o'rin tutadi. Turkiston o'lkasining o'ziga xos

tarixi va joylashuvi tufayli oila va nikoh munosabatlari tarixini o'rganish shubhasiz, tarixiy nuqtai-nazardan "an'anaviylik" va "zamonaviylik" tushunchalarining markaziy kesishuvida muhokama etiladigan ilmiy muammolardan biri bo'lib kelmoqda.

Turkiston xalqlari ijtimoiy hayotida oila va nikoh munosabatlari jamiyat taraqqiyotida aniq anglash mumkin bo'lgan hodisa bo'lib, ilmiy tadqiqotlarda oila va nikoh tushunchasi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa jarayonlarni butun jamiyat yoki shaxs darajasida emas, balki jamiyatni shu shaxs bilan bog'lovchi birlik darajasida ko'rish uchun ob'yekt sifatida foydalanildi. Oila, uning jamiyat va shaxs o'rtasidagi mavqeini, shuningdek, tarixiy o'lchami va zamonaviy dolzarbligini tadqiq qilish yondashuvlari nafaqat til va fanlar nuqtai nazaridan, balki vaqt va makon nuqtai nazaridan ham farqlanadi¹. Turkiston aholisining bu kabi azaliy qadriyatlari o'lkada bo'lgan ko'pgina sayyohlarning qaydlarida keltirib o'tilgan. Masalan, A.Vamberi o'z esdaliklarida "Markaziy Osiyo xalqlari urf-odatlarining yuksak darajadagi maqtovg'a sazovor tomonlari shundaki, ularda o'z milliy xususiyatiga ega ajoyib fazilatlar qat'iyat bilan saqlangan", deb qayd etib o'tadi². Huquqiy nuqtai-nazardan XIX asr huquqshunoslari tomonidan nikoh qonun bilan tartibga solinadigan erkak va ayolning umrbod birgalikda yashashi bilan belgilandi. Turkiston o'lkasi aholisining oila va nikoh munosabatlarning tarixiy taraqqiyot va rivojlanish tarixiga nazar solinsa, mazkur ijtimoiy jarayonning ham XIX asrning ikkinchi yarmiga kelganda me'yoriy-huquqiy jihatdan o'zgarishlarga uchragani kuzatiladi.

Asosiy qism

Chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan oilaviy munosabatlar urf-odat va an'analar asosida amalga oshirib kelingan. Turkistonda oila va nikoh huquqi shariat va odatga ifodalangan. 1917-yilgacha Samarqand viloyatida nikoh tuzish va uni bekor qilish me'yorlari Turkiston o'lkasining boshqa hududlarida bo'lgani kabi shariat qoidalari bilan tartibga solingan. Islom dini arkonlariga ko'ra, nikoh farzandlar tug'ilishi va

¹Софи Рош. Семья в Центральной Азии: новые исследовательские перспективы изучения. Klaus Schwarz Verlag GmbH. – Berlin. – С. 8. (361)

²Вамбери А. Очерки Средней Азии. – М. 1868, – С. 296.

ularning tarbiyalanishi buyuk ne'mat deb bilingan. Shariatga ko'ra, nikoh "xayrli amal" bo'lib, "Allohning bandalari va yerdagi noibini" ko'paytirish maqsadida amalga oshirilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, nikoh, oila qurish bilan bog'liq asosiy me'yorlar, ayniqsa, odamlarning demografik hatti-harakatlarini ma'lum darajada tartibga soluvchi me'yorlar shariatda izchillik bilan qayd etilgan³.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatining demografik holatini belgilashda bu yerda kechgan oila va nikoh munosabatlari ham muhim ahamiyatga ega. Bu davrda Samarqand viloyatida oila va nikoh munosabatlari uzoq davrlardan buyon aholi ijtimoiy hayotida mavjud bo'lgan tartiblar asosida davom etib kelgan. Ma'lumki, oila va nikoh munosabatlari Turkiston o'lkasida islom an'analari va shariat qonun-qoidalari asosida tartibga solingan. Olimlarning mazkur muammoga doir ilmiy-tadqiqot ishlari orqali Turkiston o'lkasi va uning tarkibida bo'lgan tarixiy hududlarning jamiyatda oila huquqi munosabatlari masalalari haqidagi keng tahlillarini ko'rish mumkin. Shu ma'noda aholining oila va nikoh munosabatlari masalalarini o'rganish va tadqiq qilish doimo olimlarning diqqat-e'tiborini tortgan. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o'zbek xalqining oila va nikoh munosabatlari haqida Turkiston o'lkasida xizmatda bo'lgan rus ma'murlari asarlarida ham to'xtalib o'tilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi o'zbek xalqining maishiy turmush tarzi, Markaziy Osiyo xalqlarining nikohgacha va nikoh munosabatlari hamda oilaviy marosimlariga umumiy tavsif berilgan dastlabki tadqiqotlardan biri A.D.Grebenkinning maqolalari hisoblanadi⁴. Bundan tashqari, uning maqolalarida Samarqand viloyati hududida aholi oila va nikoh munosabatlarida islom huquqining eng ommabop majmui "Hidoya: Islom huquqiga sharhlar" to'plamida keltirib o'tilgan ma'lumotlar, islom huquqi me'yorlari sharhlangan.

Markaziy Osiyo xalqlari uchun xos bo'lgan oila va nikoh munosabatlarining umumiy xususiyatlariga doir tadqiqotlarga e'tibor qaratilsa, asosan "nikoh shakli" tushunchasiga urg'u berilgan. Ya'ni, Turkiston o'lkasida nikoh munosabatlarining "tabiati" ham an'anaviy turmush shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda olib

³ Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М., 1969. – С. 37.

⁴ Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – М. 1872.

borilganligi qayd etilgan. Shu ma'noda bu davrda ham Samarqand viloyati aholisi o'rtasida ham nikoh munosabatlarning "juftlik nikohi" yoki "ko'p xotinlilik nikohi" kabi ko'rinishlari uchrab turgan⁵.

1886-yilda Samarqand viloyati tashkil etilgach, uning hududida asta-sekin dunyoviy sudlarning asosini tashkil etgan umumimperiya huquq tizimi joriy etila boshlandi. O'lkada Rossiya imperiyasining qonunchiligi asosan musulmon huquqi me'yorlari va musulmon fuqarolik huquqining siyosiy boshqaruv organlari talablari asosida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlardan asosiylari Rossiya imperiyasining manfaatlari musulmon huquqi va odat me'yorlarini tan olishini belgilagan huquq sohalari, mulkiy masalalarni bevosita tartibga soluvchi fuqarolik, oilaviy, nikoh va meros munosabatlari mavjud edi⁶.

O'lkani o'rgangan olimlar yerli aholining turmush qurish bilan bog'liq an'analarini o'rganish jarayonida Samarqand viloyatida yashovchi aholi sharoitlariga xos bo'lgan ayrim mulohazalarni qayd etib o'tishadi. Masalan, yerli aholining katta qismi yosh qizlarga uylanishmagan. Ammo ayrim boylar uchun bu qoidalar amal qilmagan. Badavlat kishilar o'ziga 4 tagacha xotin olishi mumkin bo'lgan. Ikkinchi xotin olishning o'ziga yarasha shartlari bo'lgan. Agar farzand bo'lmasa yoki o'g'il farzand bo'lmasa. Shunday bo'lsada jamiyatda ko'pxotinlilik keng yoyilmagan va aholining 3-5 foizini qamrab olgan⁷. Ba'zan boylarning voyaga yetmagan o'n yoshli qizlarga ham uylanganligini ko'rish mumkin edi⁸. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlariga kelganda yerli aholining turmush qurish bilan bog'liq vakolatlari va uylanish masalalari ba'zan mol-mulk va boylik hisobidan olib borilganligini, ya'ni boylik orqali xotin-qizlarga ega bo'linganligini ko'zga tashlanadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasida oila va nikoh munosabatlarida olib borgan asosiy tadbirlari va sohadagi asosiy maqsadi musulmon huquqi va odat tizimini cheklash hamda shu orqali o'lka hududlaridagi munosabatlarni o'lkani boshqarish to'g'risidagi "Nizom" moddalarida keltirib

⁵ Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л. 1969. – С. 65.

⁶ Положение об управлении Туркестанского края // Свод законов Российской Империи: В 5 кн. СПб., 1912. Кн. 1. Т. 2. URL: <http://constitutions.ru/?p=6677&page=2>.

⁷ Центральная Азия в составе Российской империи, 2008. С.202

⁸ Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – М. 1872. – С. 62.

o‘tilgan huquqiy me‘yorlarga tortishga qaratilgan edi. Turkiston mahalliy aholisining nikoh va oilaviy munosabatlari asosan shariat me‘yorlari va qisman odat⁹ qoidalari bilan tartibga solingan. Bu yerdagi yevropalik aholi vakillari uchun Rossiya imperiyasining qonunlar kodeksida belgilangan oilaning huquq va majburiyatlari to‘g‘risida maxsus farmonlar mavjud edi¹⁰.

Yerli aholining oila va nikoh munosabatlarini tartibga solgan odat qoidalari aholining uzoq asrlardan buyon foydalannib kelgan ijtimoiy-tartib me‘yorlari bo‘lgani holda tadqiq etilayotgan davrda ular ham bir qator o‘zgarishlarga uchradi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, jamiyat va fuqarolik ishlarini qonun- qoidalar asosida tartibga keltirish musulmonlarning diniy, axloqiy, huquqiy, turmush va urf-odatlariga oid me‘yorlarini o‘z ichiga olgan shariat bilan amalga oshirilgan. Shariat musulmonlar uchun farz hisoblangan diniy qoidalardan tashqari, turli xildagi huquqlar, kelishuvlar, savdo, vakolatnoma, sug‘orish, vaqf, merosiylik, nikoh va ajrim, sud qilish kabilarga oid tartib-qoidalar odat tizimida mujassam bo‘lgan¹¹.

Bu davrda Samarqand viloyati ijtimoiy va demografik xususiyatlarini asosiy jihatlari shubhasiz, oila va nikoh munosabatlari bilan uzviy bog‘liq edi. Ma’lumki, Turkiston aholisining belgilaridan biri oila va uning jamiyat taraqqiyotidagi an’analarni o‘zida mujassam qilgan. Tadqiqotchilar yerli aholining oila va maishiy turmush tarzini kuzatar ekan, Markaziy Osiyo xalqlarining nikohdan oldingi va nikoh munosabatlari, oilaviy marosimlarini umumiy rakursda tavsif etadilar¹². Ularga ko‘ra, oilaviy rishtalar mustahkam bo‘lgan. Bir nechta oila bitta hovlida yashagan, birgalikda mehnat qilgan, bo‘sh vaqtlari va bayramlarni birga o‘tkazishgan. Bir so‘z bilan aytganda, “bitta qozondan ovqatlanishgan”. Oilalar va oilaviy guruhlar Turkistonda ijtimoiy yashab qolishning asosiy kafolati edi: yetimlar, nogironlar,

⁹Одат (араб.) анъанавий одатлар мажмуи бўлиб, мулкый ва хусусий муносабатларни белгилаб берган. Ислон дини хукуки – шариатдан фарқли равишда, мусулмон аҳолининг оддий хукуки саналган. Одатнинг кўпгина нормалари уруғ-кабилачилик муносабатларининг хукмрон тартиб-қоидаларига қурилган. Одатларнинг ташкил топиши ва ривожланишида ҳакамлар суди, жамоа йиғинлари қарори, оқсоқоллар кенгаши муҳим рол ўйнаган.

¹⁰Кисляков Я. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969. – С.7.

¹¹Нормуродова Г.Б. Зарафшон воҳаси аҳолиси: ижтимоий-норматив муносабатлар ва уларнинг анъанавий асослари (Бухоро амирлиги мисолида) // Самарқанд ва Зарафшон воҳаси тарихи замонавий тадқиқотларда. Самарқанд ўқишлари – I / масъул муҳаррир: Д.Алимова. – Тошкент: Akademnashr, 2020. 149-150-бетлар.

¹²Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Типография императорского университета, 1886. – 244 с.

qariyalar yaqinlari va uzoq qarindoshlari himoyasida bo'lgan¹³.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mustamlaka davrda Samarqand viloyati aholisining oila va nikoh munosabatlari yerli aholining asrlar davomida shakllangan urf-odatlar va shariat qoidalari asosida olib borilgan. Milliy qadriyatlarning ajralmas qismi hisoblangan ushbu ijtimoiy munosabatlar XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar diniy va dunyoviy xususiyatlarni o'zida mujassam qilgan holda, jamiyat demografik rivojlanishining asosiy mezonlaridan biri bo'lib keldi. Turkiston o'lkasida shakllangan tarixiy sog'lom tafakkur va sog'lom turmush-tarzi milliy an'analar zahirida oila va nikoh munosabatlarning qurilishidagi muhim tarkibiy qismlardan hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Софи Рош. Семья в Центральной Азии: новые исследовательские перспективы изучения. Klaus Schwarz Verlag GmbH. – Berlin. – С. 8. (361)
2. Вамбери А. Очерки Средней Азии. – М. 1868, – С. 296.
3. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М., 1969. – С. 37.
4. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – М. 1872.
5. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л. 1969. – С. 65.
6. Положение об управлении Туркестанского края // Свод законов Российской Империи: В 5 кн. СПб., 1912. Кн. 1. Т. 2. URL: <http://constitutions.ru/?p=6677&page=2>.
7. Центральная Азия в составе Российской империи, 2008. С.202
8. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – М. 1872. – С. 62.

¹³ Центральная Азия в составе Российской империи, 2008. С.201-202

-
9. Нормуродова Г.Б. Зарафшон воҳаси аҳолиси: ижтимоий-норматив муносабатлар ва уларнинг анъанавий асослари (Бухоро амирлиги мисолида) // Самарқанд ва Зарафшон воҳаси тарихи замонавий тадқиқотларда. Самарқанд ўқишлари – I / масъул муҳаррир: Д.Алимова. – Тошкент: Akademnashr, 2020. 149-150-бетлар.
 10. Наливкин В.П., Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Типография императорского университета, 1886. – 244 с.